

LÓRINCZ ANITA

„...de az emberi szív nem maradhat vigasz nélkül”¹

Az *Álmok álmódója* című regény kerettörténetének értelmezése²

Többen felvetették,³ hogy Asbóth János esszéi, jellemképei, útikönyvei szoros kapcsolatot mutatnak regényével. Ha Asbóth egész életműve felől közelítünk az *Álmok álmódója* című regényhez, akkor e mű új értelmezését is megkísérelhetjük.

Már a *Három nemzedék* elbeszélőformájának elemzésekor láthattuk:⁴ Gyulai Pál Arany Jánosénál, Kemény Zsigmondénál egyneműbb, homogénabb létélménye alapvetően befolyásolta nemcsak Szekfű Gyula, hanem Asbóth János felfogását is. Így mindketten az értékek relativitásának gondolatát elutasítva, a transzcendens harmónia jegyében juttatták műveiket⁵ megnyugtató végkifejlethez. Asbóth e munkájában Arany és Deák életművét (kiknek legnagyobb erejét éppen a „megnyugtatóban”, „kiegyenlítésben és kibékítésben” látta) a szélsőségeket képviselő, tehát – felfogása szerint – *szükségszerűen* bukásra ítélt nemzedékekével állította szembe. Széchenyi és Vörösmarty a *kétségbeesés* áldozatai, Kossuth és Petőfi a *szenvedélyek* felkorbácsolói a *Három nemzedék* előadásában – így összhangzó, harmonikus alkotást nem hozhatnak létre.

Széchenyi és Vörösmarty a tettekre ébredés; Kossuth és Petőfi a lázas küzdés; Deák és Arany az alkotás.

És hogy ezek mind ugyanegy fejlődésnek különböző szakaszai, arról tanuskodik már ez az egymásután is; először a tettek hatalmasan ébredő, *de még előkészületlen ösztöneinek kapkodása, mely az erőkhöz és törekvésekhez méltó alkotásig eljutni nem tud*, azután a sikertelenséggel, vagyis inkább a lassú és szórványos sikerekkel való elégedetlenség forró láza; a küzdés, tüzet okádó lelkesedésében ragyogó, duzzadó izmokkal és nekifeszített tüdővel munkálkodó erejében imponáló, *de merészségében végzetes, határt nem ismerő mértéktelenségében mindent kockárára vető, alkotni egyáltalán nem tudó szenvedélyességével*, végre pedig a tapogatódzó ösztönök, a romboló szenvedélyek átszűrődése után: a biztos kézzel teremtő alkotás, epikai nyugalmának plastikai súlygyenének, és az egész fölött uralkodó harmonijának kimondhatatlan fölényével.⁶

Asbóth a kibékítés, kiengesztelődés – a transzcendens szférával rokonságot tartó, poétikai és világnézeti normává avatott – alapeszméjének maradéktalan érvényesülését nemcsak egész életművek,⁷ de az egyes műalkotások esetében is alapvető

¹ GYULAI Pál, *Csengery Antal* = Gy. P., *Emlékbeszéd*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, I, 193.

² Ez a dolgozat egy Asbóth János életművével foglalkozó hosszabb tanulmányorozat része.

³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben* = *(Téveszmék bűvölete*, szerk. JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Akadémiai, 2004, 221; MESTER Béla, *A negyvennyolcas szabadelvűségtől a konzervatív etatizmusig*, Korunk, 2002/7, 63.

⁴ LÓRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, ItK, 2007, 170–173.

⁵ ASBÓTH János *Három nemzedéke* 1873-ban jelent meg, SZEKFŰ Gyuláé 1920-ban.

⁶ ASBÓTH János, *Három nemzedék* = *A. J. válogatott művei*, vál., s. a. r., jegyz. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002, 33. (Kiemelés tőlem: L. A.)

⁷ LÓRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, i. m., 170–173; 181–184.

feltételnek tekintette. „Hogy alapja a vallásnak és a művészetnek egy: azt eléggé bizonyítgatta már Hegel, Schelling. A fogalom és a való összhangoztatása, a világ kibékítése, kiengesztelése – mindkettőnek eredeti célja.”⁸

Így a „költőileg kielégítő befejezés” elmaradását irodalmi művek esetében is mindenkor esztétikai normasértésként értékelte. *A fiatal irodalomból* című tanulmányában éppen pályatársai műveit bírálja „az életnek sivár, vigasztalan, kétségbeejtő felfogása”, s a(z üdvtörténeti) vigaszt nyújtó zárlat hiánya miatt:

Voltaképen egyik sincs betetőzve. A kétségbeesés sem győzelemre, sem tragicumra nem tud emelkedni. Épen a költőileg legkiválóbbnál, A r a n y L á s z l ó művénél válik ez leginkább szembetűnővé. A hős egészen léhává, nevetségessé, mi több undorítóvá válik, egészen elkomszosodik, a mű a legkellemetlenebbül ható dissonantián végződik. Nem is lehet máskép. A költő következetes maradt. B e ö t h y küzködött ez ellen, de következetlenné vált; befejezése erőszakolt, nem ugyanazon, de más értelemben még kevésbé kielégítő, s ezért szintén csak dissonantián végződik. Így Á b r á n y i is.”⁹

Asbóth számára ugyanakkor a művészi bevégeztség a klasszicista zártság feltélen érvényesülését is jelenti. A kompozíciótól – zenei és képzőművészeti alkotások, valamint irodalmi művek esetében is – szigorú egységet és befejezettséget vár el, ahol a részleteknek az egészet kell szolgálniuk. Az egységes mű felépítésének biztosítékát pedig a főmozzanatok való alárendelődésben és a véletlenszerű elemek kizárásában látja.¹⁰

Nem véletlen tehát, hogy Asbóth a *vigasztaló bevégeztség* e kettős normájának szerző érvényét *Álmok álmódója* című regényének művészi megformálásakor.

E szigorú retorikai szerkesztettségű műben egy főszemének alárendelt cselekményt feltételezhetünk. A főcselekmény – melyet e keretes elbeszélésben az első és a negyedik könyv hordoz – azt mutatja meg, hogy a főszereplő, Darvady Zoltán a teljes kétségbeesés állapotából hogyan jut el a kötelességteljesítés eszméjéhez, vagyis hogyan áll helyre a megbomlott harmónia a világ és az egyén, Isten és az önmagával is meghasonlott individuum között. Darvady Zoltán a történet indításakor saját meghatározása szerint „élő halott, aki az élettel végzett és beszámolt”, és a számvetés eredményeként „egy nagy semmit talált”, s ki végül is az öngyilkosság gondolatáig jutott el.¹¹ A mű egy tervezett halállal indít és egy „valóságos” halállal zárul: Darvady anyja temetésére érkezik haza hosszú bolyongásából. Anyja halála azonban már nem a Semmi rettenetével azonos, hiszen a halhatatlanság ígéretét hordozza, és a bűnös emberi énközpontúságból következő szenvedéstől nyert felszabadulást

⁸ ASBÓTH János, *Egy bohongó tárcájából*, Pest, [szerzői kiadás], 1866, 160. – S hogy itt – bár Hegel és Schelling nevét említi – mégsem a romantikus művészetvallás fogalmáról van szó, azt a következő fejezetek elemzései mutatják majd.

⁹ ASBÓTH János, *A fiatal irodalomból = A. J. válogatott művei*, i. m., 66.

¹⁰ LŐRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, i. m., 178–181.

¹¹ ASBÓTH János, *Álmok álmódója*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 40–42. – Az öngyilkosság gondolata több helyütt is kísért a regényben. Az első könyvben Darvady anyjának küldött válaszlevelében így ír: „De hogy hazatérjek, azt ne kérd; semmi, semmi sincs, ami vissza tudná tartani nem egyszer már felemelt öngyilkoló karomat, mint a reád gondolkodás.” (I. m., 42.)

jelenti Darvady számára is. A katolikus liturgia szerinti¹² gyászmenetet indító, a feltámadás vigaszáról szóló halottas ének hangzik fel hazatértekor:

In paradisum deducant te angeli
Et cum Lazaro quondam paupere
Habeas requiem *sempiternam*.

[Mennysorság örömébe vigyenek az angyalok
És az egykoron szegény Lázárral életed
Legyen *mindörökké*.]¹³

Darvady Zoltán teljes testi és lelki összeomlását követően – nem véletlenül – öreg papjuk mondja ki az emberi életnek célt és értelmet adó kötelességteljesítés szavait, melyek azonban *nem előzmény nélküliek* a regényben. A történetet két levél is keretbe foglalja: az első könyvben Darvady „bűneit” „töredelmes vallomásban” tárja egy neki „szent személy”,¹⁴ édesanyja elé. Az életet viselni többé nem tudó, idegen földön, idegenek közt élő fiú anyja hívó szavára tagadja meg a hazájába, otthonába való visszatérést:

Arcomat óhajtod látni; *kérlel*sz, hogy végre-valahára hagyjam abba a bolygást, melyet évek óta folytatok *nyugtalan és céltalan; kerülve hazát, anyát, múltat és jövőt; ez* önkéntes számkivetés, melyből alig hatol hír nagy néha hozzád; és ez is szaggatott és tompa, mint a megtört harang zúgása; és én a szerencsétlen anya kérésére hajtani *nem tudok, képtelen vagyok, lehetetlen*.¹⁵

A céltalan, önként vállalt bolyongás lezárását, a kötelesség eszméjéhez való megérkezést mégis az anya halála teszi lehetővé. A haldokló utolsó levelében nemcsak a hazatérést, de a csalódásokon való felülemelkedést, a csüggedés nélküli, cselekvő életet is sürgeti:

¹² Tudjuk, ASBÓTH felfogását katolicizmusra mélyen befolyásolta. *A fiatal irodalomból* című munkájában saját jelenét az ókori Rómával párhuzamba állítva, a „skeptícizmust” kárhóztatva jegyzi meg: „Rómát akkor fogta el a pessimizmus, a kétségbeesés, az életundor, midőn [...] kiveszett belőle minden eszmény. [...] Ekkor terjedt el a világ végéről és pusztulásáról való hit. *Ekkor lőn divattá az öngyilkosság. Ha valakinek nem tetszett valami, megölte magát. A szó szoros értelmében megváltás volt a kereszténység.* Az általános kétségbeesés, minden hitnek, minden eszménynek a kiveszése hódítóvá tette a kereszténység magas idealizmusát.” (= *A. J. válogatott művei*, i. m., 67, 69. – Kiemelés tőlem: L. A.) – Ugyanebben a tanulmányában úgy véli, a kálvinista Arany László és Beöthy Zsolt „a pessimizmusba sokkal könnyebben találja magát belé”, mint a katolikus Ábrányi, hiszen általában „a kalvinizmus [...] inkább pessimista, a katholicizmus inkább optimista. *A katholica vallás azt tanítja, hogy mindenki üdvözülhet, a kálvinista, hogy vannak, a kik üdvözülésre, vannak, a kik a kárhózatra predestinálják.* Hogy az időnek és a modern tanoknak befolyása alatt mennyire távozott el felekezetének alapdogmáitól az egyes katolikus vagy kálvinista, az mindegy. A kálvinista és a katolikus szellem mindenben rokon marad mégis ez alapdogmákkal, és többé-kevésbé érvényesülni fog a felekezetének dogmáitól legmesszebbre távozott egyénben is.” (Kiemelés tőlem: L. A.) Asbóth ezért úgy gondolja, bár Ábrányi a legkevésbé iskolázott háromjuk közül, mégis „ő volna leginkább képes megtalálni az átmenetet [az] egészségesebb világnézetbe”. (ASBÓTH, *A fiatal irodalomból* = *A. J. válogatott művei*, i. m., 66–69.)

¹³ ASBÓTH János, *Almok álmódója*, i. m., 203; illetve *Temetési szertartáskönyv. Ordo Exsequiarum*, Bp., Szent István Társulat, 2007, 31. (Kiemelés tőlem: L. A.)

¹⁴ „A mai nap levélre volt szentelve; szentelve: nekem szent személynek tártam ki lelkemet.” (*I. m.*, 40.)

¹⁵ *I. m.*, 41. (Kiemelés tőlem: L. A.)

„[...] erőmet fogyasztja azon keserűség, hogy az én magzatom, akiben továbbélnék, mint *bontalan bujdosó* ebben az életben, *nem tudja feltalálni a nyugalomnak tűzhelyét*. Itt van a te honod, miért kergeted telhetetlen lelkülettel a távollevőt, *mérhetetlen álmokban badd ábrándozzék az ifjú*, aki még nem tud a tetthez, te férfi vagy, nyúlj a meglevőhöz, *cselekedj ott, ahova sorsod állított*, és szeretetben és tettben fel fogod lelteni, amit álmok mérhetetlensége meg nem adhat. [...] *Az erős és nemes erőt merít magából a csalódásból is*. Magában azáltal, hogy felismerte, felemelkedik önmaga fölé, és ha elzártnak találja az utat, melyen haladt, *bátran tekint körül új ösvény után, hogy habozás és csüggedés nélkül kiütköződjék előre!* [...]

Kérve kérek annakokáért, térj vissza hozzám, akinek legboldogabb napja volt, midőn a világra hozott, [...] aki ha téged még egyszer láthatna, nyugodtan, erősen, bizalomteljesen, elégedetten távoznék, hogy közelébb az Úrhoz imádkozhassék éretted.”¹⁶

A mű a szomorú végkifejlet ellenére mégis megfelel a kiengesztelődés – Asbóth által mások életművében vagy munkáiban oly sokszor hiányolt – világnézeti normájának, hiszen helyreáll a harmónia: az anyai (engesztelő) áldozat,¹⁷ az anya halála nem volt hiábavaló, Darvady Zoltán élete célt kap.¹⁸ De nem a lemondás lesz nyugalmának alapja, hanem a tétlenségen, az egyéni lázongáson való túlhaladás, a kötelességzet által irányított szüntelen munkálkodás.

A történet a főszereplő önértelmezésével zárul: Darvady olyan individuummként tekint magára, aki tetlenül, meddő panaszok közt fecsérelte el eddigi életét, hiszen tetteit az önös érdek és becsvágy irányította.

Életem minden gyötrelme mi volt egyéb, mint mértéktelen, ki nem elégíthető, hiú önzés! Nem magamra gondoltam-e minden vágyamban? Nem önzés volt-e dicsvágyam, nem önzés-e, midőn hajhásztam a boldogságot? *Elégedetlen voltam magammal és az egész világgal*, mert mindég csak magamra és ki nem elégített vágyaimra gondoltam [...]¹⁹

A századközépi nemzedék nem egy tagjához (Erdélyi Jánoshoz, Csengery Antalhoz, Gyulai Pálhoz²⁰) hasonlóan Asbóth is meg volt győződve arról, hogy a világgal meghasonlott lelkiállapotot, a világ rendjével szembeszegülő indulatokat a műben (de az egyes ember magánéletében is) végül le kell győzni.²¹ Az összhang, a harmónia megteremtése pedig józan önkorlátozás, „önmegalázódás” nélkül nem lehetséges, hiszen „az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjául, s egyéni fájdalmait, meghiúsult vágyait, reményeit nem állíthatja az általános kényszerűség

¹⁶ *I. m.*, 199. (Kiemelés tőlem: L. A.)

¹⁷ Arról, hogy a kiengesztelődés normája visszavezethető az ószövetségi engesztelő áldozat átértelmezéséből kifejlő újszövetségi megváltástanra lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 221, 233–235.

¹⁸ Nem felejtendő ugyanis, hogy a regény utolsó mondatai a kötelességteljesítés eszméjét anya és fiú párbeszédéhez kapcsolják: „Anyám! Aki örömed és bánatod, reményed és aggodásod volt: fiad azt akarja, hogyha életedben nem, sírodon valósuljon reményed.” (ASBÓTH, *Álmok álmodója*, i. m., 205.)

¹⁹ *I. m.*, 204. (Kiemelés tőlem: L. A.)

²⁰ A felsorolás nem véletlenszerű. Bár Toldy Ferenc, Kemény Zsigmond munkássága szintén kapcsolatba hozható a kiengesztelődés normájával, felfogásuk azonban más tekintetben jelentősen különbözik Asbóthétól.

²¹ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 553, 606; LŐRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, i. m., 181–184.

ellenébe”.²² Mindez egyrészt a világfájdalom,²³ az ezzel szoros összefüggésben szemlélt kétely, a világtól való elzárkózás, a passzivitás elutasítását, s akár a siker, elismerés reményével sem kecsegtető állandó munkálkodás eszményének felmutatását jelenti. Másrészről éppen a „magasztos harmonia”²⁴ megvalósítása érdekében óv Asbóth is a (politikai, szerelmi) szenvedélyek elfogultságaitól, az érzések, lelkesedés korlátokat nem ismerő féktelenségétől. Így az *Álmok álmodója* (Asbóth más műveivel hasonlóan) olyan szövegekkel tart az előfeltevések azonosságán vagy hasonlóságán alapuló elvi jellegű kapcsolatot, mint például Erdélyi János Vörösmartyról, Petőfiről, *Arany János kisebb költeményeiről* írott tanulmányai,²⁵ Gyulai Pál 1855-ben a Budapesti Hírlapban megjelent *Szépirodalmi szemle* című cikksorozata, *Eötvös József* (1872), *Kemény Zsigmond* (1879), *Csengery Antal* (1881), *Arany János* (1883) fölött mondott emlékbeszédei, vagy Széchenyi Istvánról megjelentetett munkái (*Gróf Széchenyi István utolsó évei* (1866), *Gróf Széchenyi István mint író* (1892)).

Az ironikus eldönthetetlenség fenyegetésével szemben, a teljes összhang megteremtésének vágyából következően, Gyulaihoz hasonlóan Asbóth is belső ellentmondásoktól mentes, zárt eszmerendszer létrehozását tartotta szükségesnek. *A németek irodalma a nemzeti pangás korában* című tanulmányában Hegel filozófiájának is a rendszerszerűségét, Egész voltát méltányolja: „Hegel bölcselete, bármi lett légyen tudományos hiánya, kikerekített egész, összhangzó rendszer volt.”²⁶ (Már ezzel a kijelentésével kapcsolatban is érdemes utalni arra, hogy Asbóth felfogását valószínűleg mélyebben befolyásolta az *Esztétikai előadások* Hegel tanítványa, Heinrich Gustav Hotho által kompilált, koncepcionális átértelmezésekkel teli szövege, mint Schopenhauer művészetfilozófiája.) A felolvasatlan feszültségek, megoldatlan problémák éppen a világ megosztottságát láttatnák, s az egység helyreállítását alapjaiban veszélyeztetnék. E szempontból érdemes rámutatni a *Gróf Széchenyi István utolsó évei* és a Kemény-emlékbeszéd indítása közötti hasonlóságra:

A magyar államférfiak és írók között senki sincs, akinek pályáján annyi valódi vagy látszólagos ellentét mutatkoznék, mint a gróf Széchenyi Istvánén. Ime, egy főúr, aki egész életén át előjogai ellen küzd; ime, egy hideg, számító ész, aki folyvást a szív felindulásai között él; ime egy mélyen vallásos ember, akit fájdalomában semmi sem vigasztal, s kétségbeesése halálba úz [...]²⁷

²² GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = Gy. P. válogatott művei, vál. és szöveggond. KOVÁCS Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók), 576.

²³ A világfájdalom költészetét, az alanyi feljajdulást ASBÓTH a *Három nemzedékben* is elutasítja: „Arany-nál sehol sem találjuk a bizarrnak, a dagálynak, a világfájdalomnak [...] azon elemeit, melyek Petőfit gyakran zökkenettették ki a népköltészet [...] igaz hangjából”. (i. m., 47.)

²⁴ I. m., 48.

²⁵ ERDÉLYI János: *Vörösmarty minden munkái, Petőfi Sándor újabb költeményei*. Erdélyi műveinek e szempontú értelmezéséhez: DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk*, i. m., 253–261; KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998, 233–234, 241.

²⁶ ASBÓTH János, *A németek irodalma a nemzeti pangás korában* = A. J., *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1892, 387.

²⁷ GYULAI Pál, *Gróf Széchenyi István mint író* = Gy. P. válogatott művei, i. m., 650.

A Kemény-portré – az alkalomhoz képest szokatlan módon – a teljes széthullás részletező rajzával, az „élő halott” képével indít, majd így összegez:

De különben is Kemény végső éveinek tragikái ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellentéteknek, melyek többé-kevésbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonulnak. [...] Különösségei, szaggatott élete [...] a szív és az ész, az idealizmus és realizmus küzdelméből folytak, a melyek sohasem tudtak nála összhangba olvadni. [...] Az íróban is ily ellentéteket találunk, [hiszen] [...] rendkívüli fényoldalakat szokatlan árnyoldalakkal egyesített.²⁸

Gyulai már 1854-ben megjelent tanulmányában is „bizonyos disszonanciát” érez Kemény regényművészetében, s mindezt kárhozzatandó meghasonlásként értékeli:

[...] midőn könyvét letesszük, a benyomás, mit művei kedélyünkben hátrahagynak önkénytelen azon kérdést kelti fel: vajon csakugyan ilyen-e az élet? vajon e mély bepillantás az emberi dolgokba nem egy kiégett szív elfogultsága-e – mely egykor nagyon is idealista volt, most nagyon is kételkedő lón? Nem meghasonlás-e ez, melyben az ész küzd a szívvel, s legyőzi anélkül, hogy kiengesztelődne vele [...]?²⁹

Csengery Antal azonban – Gyulai szerint – Kemény „skepsisét és pessimizmusát” erős hitével tudja mérsékelni.³⁰ A Csengery-émlékbeszéd azért is kaphat kiemelt jelentőséget az *Almok álmódója* című regény értelmezésekor, mivel e két mű ugyanarra a kérdésre keresi a választ: hogyan képes teljes emberi életet élni a „rendkívüli emelkedni nem tudó”,³¹ „egyszerű polgár”³² kisszerű körülmények, az élet viszontagságai közepette. Ahogyan Csengery Antal „dicsőségének legfőbb éke nem az államférfiúé és íróé”,³³ Darvady sem bizonyul nagy államférfinak, sőt tehetséges művésznek sem, holott anyjához írott vallomásában még hozzájuk köti a „megsemmisülési tudat iszonya” ellenébe vethető nagy alkotás képességét.³⁴

Csengery élete – az emlékbeszéd előadásában – azért példaszzerű, mert bár „nincsenek ragyogón kimagasló pontjai, regényes részletei, de mint egész, épen komoly egyszerűségében szép s nem szembeszökő, de többnemű eredményeiben annál áldásosabb.”³⁵ Hiszen őt „mint utolsó perceiben, úgy egész életében hazafiság ösztönözte, a kötelességérzet [s nem becsvágy és szenvedély³⁶] vezette, a munkásság éltette, s az öntudat jutalmazta.”³⁷ A balsors akkor sem győzedelmeskedett jellemén,

²⁸ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd báró Kemény Zsigmond fölött* = GY. P., *Emlékbeszédek*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, I, 163, 164.

²⁹ GYULAI PÁL, *Kemény Zsigmond regényei és beszédei* = GY. P. *válogatott művei*, i. m., 98.

³⁰ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd Csengery Antal fölött* = GY. P., *Emlékbeszédek*, i. m., I, 195.

³¹ ASBÓTH JÁNOS, *Almok álmódója*, i. m., 76.

³² GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd Csengery Antal fölött* = GY. P., *Emlékbeszédek*, i. m., I, 198. – Az „egyszerű” jelző itt semmiképpen nem jelent negatív értékítéletet, csupán annak belátását, hogy míg kortársai: Deák, Szalay, Eötvös, Kemény „pályáját a politikai, történelmi és költői művek egész sora jelöli”, addig Csengery „inkább a színpalak közt működik”. „A megújított magyar társadalom egyik kiváló típusa ő”, de sokban különbözött társaitól, „a kikkel egy pályát futott meg”. Mindegyikükre „jelentékeny befolyással volt [ugyan], de nem mint versenytárs”. (Vö. I. m., 194, 198–199.)

³³ I. m., 198.

³⁴ ASBÓTH JÁNOS, *Almok álmódója*, i. m., 75–78.

³⁵ I. m., 194.

³⁶ I. m., 194.

³⁷ I. m., 223.

midőn „minden pályát zárva látott maga előtt”, így a Világos utáni korszakot is, mely másokat tétlenségre kárhoztatott, „méltósággal és munkássággal élte át”.³⁸ Olyan erények ezek, melyek az *Álmok álmodója* zárlatában, csalódásain túljutva, eszméletlen állapotából öntudatára ébredve, s testi, lelki összeomlásából felépülve Darvady Zoltán számára is a legfőbb értéket képviselik.

A tiszta öntudat, a józan megítélés képessége már a *Három nemzedék*ben a nagy alkotás előfeltétele volt: Arany és Deák fölényét éppen az jelzi Petőfi és Kossuth „utópiákat” kergető, valóságtól elrugaszkodó „idealismusával” szemben,³⁹ hogy „a való biztos talaját nem hagyják el még akkor sem, ha az eszmék legmagasabb régióiba emelkednek”.⁴⁰ Az *Álmok álmodója* című regény utolsó előtti fejezetének, a megoldást előkészítő, az ősi tűzhelyhez való megtérés mitológemájára építő visszatekintő értékelése rokonságot mutat e szöveggel. Darvady Zoltán ugyanis addigi életének mérlegét megvonva, a valóságismeret követelményével a valótlan képzelgést állítja szembe:

[...] kapkodtam elérhetetlen ködképek, kezeim közt szűfoszók után; és ez esztelen vadászat alatt odahagytam az egyetlenget, ami való és mégis drága, drága és mégis való volt: *anyám édes tűzhelyét*, ahol szerettek, ahol szeretni tudtam.⁴¹

Asbóth műve így a 19. századi Entwicklungsroman egy sajátos változatának tekinthető, ahol a főhős a világfájdalom mélységeiből kilábalva felhagy az önmegvalósítás individuális lehetőségeinek (a művészet kontemplatív szemlélete, szerelem) kutatásával, s az egyéni létén túlról származó legitimációs bázis megtartó erejét tapasztalja meg,⁴² vagyis e regényben a szubjektumelv alárendelődik a kollektív (történelmi, kulturális, vallási) megelőzöttségnek.

Érdeemes megvizsgálni e szempontból a helyszínnek szerepét, s ezzel kapcsolatban arra emlékeztetni, hogy a hagyományközösségi paradigmában meghatározó

³⁸ I. m., 206.

³⁹ ASBÓTH János, *Három nemzedék*, i. m., 43–44.

⁴⁰ I. m., 46.

⁴¹ ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, i. m., 200. (Kiemelés tőlem: L. A.) – Érdeemes e regényrészletet Gyulai más művével is összevetni. A *Pesti Napló* 1854. aug. 2-i számában Gyórfy Gyula *Romvirágok* című verseskötetét bírálva írja: „[...] szeretnénk kigyógyulni fásultságunkból, a tettek és események világából merítvén ösztönt és erőt újabb tettűs közhasznú életre; szeretnénk kiemelkedni a szív önmagába süllyedéséből, az objektív költészet karjain, egy emelkedettebb pontra, hol a tágabb láthatár mozgalmas világa oszlassa ködbe vesző ábrándjaink, elűzze démonaink, kibékítse meghasonlásunkat.” (GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. és jegyz. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 53, 636–637.) – Ebben az esetben attól is eltekinthetünk, hogy Gyulai óvást jelentett be, amiért Török János, a Pesti Napló szerkesztője „frázisokkal díszítette föl” e bírálat szövegét. – Hogy a képzelet, álmok világába való temetkezés a „világgal való contactus” elvesztéséhez, kínzó elszigeteltséghez vezet, sőt „a rendszeres tanulástól és a nehézségek legyőzésétől is elvon”, több alkalommal megfogalmazódik e regényben: például. II. könyv 4., 7. fejezet. (ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, i. m., 57, 64–65.)

⁴² Asbóth ezzel a szerkesztéssel eleget tesz a befejezés erős hangsúlyozottságát elősegítő fokozatos emelkedés – művészetfelfogása kapcsán korábban már emlegetett – normájának. – Vö. LŐRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, i. m., 179–180.

idegen-saját viszony alapvető kompozíciós elvként jelenik meg Asbóth e művében is.⁴³

Velence az a hely, ahol a történet kezdetén a lét ellen lázadó, „otthont lelni képtelen bolyongó”⁴⁴ saját bensőjének visszhangját találja fel. Darvady „elmetszve minden kötelékét”,⁴⁵ „idegen földön, idegenek közt”⁴⁶ él a lagúnák városában, mely „múltjának nagy álmait alussza”, s „magát a jelen világának odaadni képtelen”.⁴⁷ Míg Velencéhez az idegenség, otthontalanság fogalmi kapcsolódnak, addig a Daruvárra, szülőföldjére visszatérő főhóst a saját, „honi világ”⁴⁸ ismerőssége fogadja.⁴⁹

A regény az emberi cselekvés hatókörének korlátozottságát állítva⁵⁰ – többek között – a *Mohács* (1826), a *Parainesis* (1837), illetve Gyulai Pál *Társaséletünk* című cikksorozatának (1850) gondolatmenetét idézi.⁵¹

A mű zárómondataként elhangzó, Katona József *Bánk bán* című drámájából vett idézet („Munkálkodó légy, nem panaszkodó!”) is *tudatos* választásra, Arany, Gyulai és Asbóth kanonizációs normáinak bizonyos hasonlóságára utal. Mindhárman nagyra becsülték, a nemzeti irodalom reprezentáns alkotásának tartották Katona művét. (Asbóth a magyar irodalom fejlődéstörténetét áttekintő munkájában méltatta.⁵²) A dráma 19. századi fogadtatása, megítélése azonban nem volt ennyire egyértelmű. Gyulai 1860-ban felolvasott akadémiai székfoglalójában (*Katona József és Bánk bánja*)

⁴³Arról, hogy ASBÓTH már a *Három nemzedék*ben „magyarosság” és „idegenszerűség” ellentétpárjában gondolkozott, lásd LŐRINCZ Anita, *Asbóth János: Három nemzedék*, i. m., 174.

⁴⁴ ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, i. m., 34.

⁴⁵ I. m., 98.

⁴⁶ I. m., 42. (Kiemelés tőlem: L. A.)

⁴⁷ I. m., 33.

⁴⁸ Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 46, 64–65.

⁴⁹ Az otthona felé közeledő Darvady számára egyre „ismerősebb-ismerősebb” minden domb, minden forrás s minden fa”. A faluba érkezvén „egy-egy ismerős alakot” keres, hogy végül a „sok régi ismerőt” anyja koporsója körül állva találja. (ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, i. m., 202. – Kiemelés tőlem: L. A.) – A saját és az idegen világ viszonyát tehát a „Te” (lásd a regény felütését: „Te vagy Velence!”) – „Mi” oppozíció jellemzi.

⁵⁰ Arra is emlékezhetünk, a köteleességteljesítés eszméje „a cselekedj ott, ahova sorsod állított” anyai parancsával hozható összefüggésbe.

⁵¹ „Az emberi kebel szűkebb, korlátoltabb, mintsem egy egész világot átöleljen. [...] Családunk, mely a szeretet kötelékével csatol, a község, hol lakunk, a nemzet, melynek haladása, boldogsága, dicsősége egyszersmind a miénk is, közelebb áll hozzánk, akaratunk ellen is inkább igénybe veszi szeretetünk és munkásságunk, mint másokéi, kiket alig ismerünk”. (GYULAI Pál, *Társaséletünk* = GY. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, i. m., 436.) – Kölcsey a hazaszeretet – önfeláldozás – önzés problémakörét is vizsgálja: „Minden erény önáldozattal jár, feláldozásával pillantatnyi kényünknek, megtagadásával önhasznunknak, s nem ritkán hajlandóságunk vagy gyűlölségünk elnémitásával [...] és mégis kevesen vagynak, kik e gondolatot felfogván sajátokká tehetnék!” (KÖLCSEY Ferenc, *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* = K. F. *válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 470–471.) – Vö. „Mert minden vágyam önző volt, és megfellelkeztem arról, hogy van ok a tette az önös eredményen, és a sikeren kívül is, mert akít a tette a kötelesség indít, annak nem kell sem önértet, sem becsület, sem meggyőződést félrelökni, hogy elérje a célt, mert célja az, hogy kötelességét teljesítse. [...] És [...] minél kevesebben vannak, akik teljesítik, teljesíteni kell annyival inkább.” (ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, i. m., 204–205.)

⁵² ASBÓTH János, *Három nemzedék*, i. m., 34.

is szinte mentegetőzni kényszerül, amiért „koszorús” költőktől egy „koszorútlanhoz” fordul, s „elismert művek helyett” „egy többé-kevésbé kétség alatti” vesztékeztése tárgyául,⁵³ hiszen még Toldy Ferenc 1864-ben megjelent, s utána több kiadást megélt, az 1870-es évek végéig tankönyvként használt irodalomtörténete is inkább e „fenség nélküli mű” hibáit sorolja⁵⁴ (s Tiborcról szót sem ejt).

Mint ismeretes,⁵⁵ Gyulai tanulmánya, amely megjelenésében megelőzte Aranyét, nem független attól. A székfoglaló megírásakor ugyanis a *Bánk bán* első kiadásának azt a példányát használta, melyet Arany jegyzetekkel, utalásokkal, egybevetésekkel látott el.⁵⁶ A két értelmezés között azonban bizonyos pontokon lényegi az eltérés.

A „Munkálkodó légy, nem panaszkodó!” felszólítás a harmadik felvonás harmadik jelenetében Bánk szájából hangzik el, válaszként a saját és az ország nyomorát panaszoló Tiborc szavaira. Arany e választ közönyös vigaszként érti:

[...] »Munkálkodó légy, nem panaszkodó« már egyenesen Tiborcznak szól; nem azért, mintha Bánk nem tudná, hogy a nép nyomora honnan származik, hanem e közönyös vigasszal mintegy le akarja rázni magáról Tiborcot, ki zavarja némileg lelke benső működését.⁵⁷

Gyulai óvatosabban fogalmaz,⁵⁸ hiszen a továbbiakban Tiborccal kapcsolatban a személyiség összetettségére figyelmeztet: „Már öreg ember, »ősz fő, kiszáradt kar«, tehetetlenné vált s így éppen illik hozzá a tétlen panaszkodás. Becsületességében [is] van valami gyámoltalanság”.⁵⁹ Máshol, szintén elítélőleg, „gyöngeséget” emleget.⁶⁰ 1893-ban Katona József szobra előtt mondott ünnepi beszédében – az alkalomból következően – még egyértelműbben jellemez: „Bánk, Melinda, Petur, Mikhál, Simon, Tiborc, mind a nemzeti visszahatás képviselői, a kik egymást ragadják az örvénybe. Melinda nemes szívű, de tapasztalatlan, Simon becsületes, de kételkedő és tétlen, Mikhál csak könyezni, Tiborc csak panaszolni tud”.⁶¹

⁵³ GYULAI Pál, *Katona József és „Bánk bán”-ja*, Budapesti Szemle, 1860, XI, 72.

⁵⁴ Többek között a kettős cselekmény szervertlen illeszkedését, a főbb jellemek hibás koncepcióját, az „érthetlenségig szaggatott és homályos” drámai dikciót bírálja TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, Emich Gusztáv, 1864–1865, 225–226.

⁵⁵ OROSZ László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Krónika Nova, 1999, 36–44.

⁵⁶ ARANY László, *Előszó = Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával*, Bp., Ráth Mór, 1898, V.

⁵⁷ ARANY János *összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 299. (Kiemelés tőlem: L. A.)

⁵⁸ „Munkálkodó légy, nem panaszkodó. kiáltja újra Tiborcznak s tulajdonképp ismét csak magát ingerli a tette. Így foly az egész jelenet, a Tiborc panasza és Bánk küzdelme mintegy párvonalban, de egymást mindegyre érintve.” (GYULAI Pál, *Katona és Bánk bánja*, Bp., Franklin-Társulat, 1907, 224. – Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁹ GYULAI Pál, *Katona József és „Bánk bán”-ja*, i. m., 162.

⁶⁰ I. m., 130.

⁶¹ GYULAI Pál, *Katona József szobra előtt = Gy. P., Emlékbeszéd*, i. m., II, 381. (Kiemelések tőlem: L. A.) – Nem véletlen, hogy Arany János *Bánk bán*-értelmezéseiben Tiborc alakja, s a teljes reménytelenség érzése, amelyet a kiengesztelődés normája jegyében el kellett volna ítélnie, méltányos(abb) elbírálásra talál. Mindez összefüggésbe hozható Aranyak e világnézeti közmegegyezés finomításáért folytatott küzdelmével. Lásd Tiborc jellemzését a *Bánk bán tanulmányok*ban, és a *Bánk bán* első kiadásában Tiborc panaszához fűzött jegyzetét: „TIBORCZ / Hahogy panaszkodni akarunk [...] / Ki írja fel keserves

Gyulai e drámát éppen azért tartja „legjobb tragédiánknak”, mivel úgy gondolja,

nincs minden tanulás nélkül hazafias küzdelmeinkre nézve; mert azt tanítja, hogy csak az erély mérséklettel, az eszély szilárdsággal, a lelkesedés önuralommal, a meggondolás áldozatkészséggel, a munka türelemmel párosulva tehetnek képessé úgy egyest, mint nemzetet a bonyolult helyzetek nehézségeinek legyőzésére.⁶²

Az *Álmok álmodója* zárata nem tartható esetlegesnek, nem érthető „sablonos önmegnyugtatóként”,⁶³ hiszen Asbóth, Gyulaihoz hasonlóan fogván föl a *Bánk bán* jelentőségét, olyan idézetet választott műve záró- és kulcsmondatául, mely – mint eddig is láthattuk – szervesen illeszkedik a regény létszemléletéhez.

könnyeinket, / Hogy jó királyunk megláthassa azt.” – Arany 239. számú jegyzete: „Igen szép! Bánk felel reá: Te isten, te írod fel könnyeiket”. (ARANY János, *Bánk bán tanulmányok* = *A. J. összes művei*, i. m., 328–329; *Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával*, i. m., 83.) – Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Humyt mesterünk*, i. m., 240–246.

⁶²GYULAI Pál, *Katona József szobra előtt* = GY. P., *Emlékbeszéd*, i. m., I, 381.

⁶³HALÁSZ Gábor, *Magyar száradvég* = *H. G. válogatott írásai*, Bp., Magvető, 361.